

Eýran türkmenleriniň taryhy - 2 / dowamy

Category: Goşgular, Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili
написано kitapcy | 21 января, 2025

Eýran türkmenleriniň taryhy -2 / dowamy TÄZE TARYH

► EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ MEDENIÝETINIŇ TARYHY – 2.

(dowamy)...

Şondan soñ Osman Ahun Eýran bilen Türkmenleriň arasyndaky serhet meselesine aýratyn üns berýär. Ol araçäk meselesinde Eýran patyşasy bilen ylalaşyga gelipdir we şol şertnama Eýran patyşalygy tarapyndan gol çekilipdir. (Şol şertnama esasyndaky serhet çäkleriniň bellik edilen protokolynyň asyl nusgasynyň bir sanasy Gürgen türkmenleriniň ýaşulylarynyň birisiniň elinde saklanyp galanlygy hakynda maglumat bar).

Yöne, öňki rus imperiýasy bilen iňlis imperiýasynyň arasyndaky söwda gatnaşyklarynyň ähli türkmenleri ikä bölmegi bu haýyrly işiň köküne palta urýar. Eýran patyşasy iňlisleriň goldaw bermegi bilen güycelenip, serhet baradaky karary aýak aşagyna oklayarlar.

Gurultaýdan soñ, birinji ýylyň dowamında türkmenleriň erkin Garaşsyz guramasynyň üstüne çözülyp, bu täze döredilen we ugrugyp başlan häkimiyet dargadylýar. Onuň halk tarapyndan sayılanan ýolbaşçylary yzарlanyp, ýurdy terk etmäge mejbur bolupdyrlar. Olar pena isläp, gaýraky Türkmenistana özlerini atýarlar.

...1978-nji ýylda Eýranda ýasaýan halklar imperializme garşı, azatlyk we demokratiya üçin göreşe galkynýarlar. Muhammet Ryza Pählewiniň merkezleşen hökümétine garşı dürlí demonstrasiýalarynyň möwç urmagy bilen, Eýran türkmenleriniň arasynda hem depelenen hukugy gaýtaryp almak ugrünä hereketler we syýasy güyceler ýüze çykýar. 1979-njy ýylda Eýranda Pählewiler patyşalygynyň şasy ýykylyp, Eýran

Amerikanyň imperialistik kolonial ekspluatiýasyndan azat bolýar. Şol döwürde türkmenleriň öz ykbalyň özüň çözmek, elden giden hukugyň (ýer, suw, medeni-syýasy ...) gaýtaryp almak hakdaky pikirleri we hereketleri taryhda ýene bir gezek galkynyş etabyna çykýar. Şonuň bilen birlikde, halky türkmen dilinde sowatly etmek işleri hem ör boýuna galýar. "Oba şuralaryny, daýhan şuralaryny döretmeli!", "Okuw gerek, hat gerek, türkmençe mekdep gerek, elden giden ýerleri gaýtadan almak gerek!" diýlen şygýrlar bilen köçelerde demonstrasiya hereketleri emele gelýär.

1980-nji ýylyň başyndaky türkmenler bilen täzeden güýç alan fundamental guramalar arasynda bolup geçen Kümmethowuz şäherindäki çaknyşykda ýene bir gezek özbaşdak awtonomiýa berilmegi talap edildi.

Öñki geçirilen serhet şertnamasy goldalynyp, serhedi täzeden dikeltmek barada karara gelmegi halk we onuň syýasy guramasy tarapyndan talap edildi. Şol döwürde Eýran türkmenleriniň alan awtonomiýasy bir ýıldan gowrak wagt dowam etdi. Ähli ýer, suw, ekerancylyk (umuman ykdysadyýet), medeni reformalar türkmenleriň merkezleşdirilen "Sytad"^[6] guramasynyň tagallasy bilen ýöriteleşdirildi.

1981-nji ýylda ýeri paýlanan käbir gaçgak baýlar Eýranda täze forma tapan hökümetiň kömegini bilen halka garşı täze bir çaknyşyk guraýarlar. Şeýlelikde türkmenleriň merkezi olan Kümmethowuz şäherinde geçip duran ylalaşykly mitingi hökümetiň ýöriteşdirilen (pasdar) atly harby güýji, oka tutup, erkinlik ýene-de bir gezek wagşylarça basylyp ýatyrylyar. Şeýle ýagdaýda, serhet meselesi ýene-de yzarlanman galýar.

Şu ýerde terrororiýa babatda XVIII-XIX asyrlarda dörän käbir ýagdaýlary nygtap geçmek zerurlygy yüze çykýar. Şol döwürlerde türkmenleriň halkynyň belli bir merkezleşen häkimeti bolmandygy zerarly, olar etrapdaky uly döwletleriň tabynlygynda bolupdyr. Meselem: Maňňylak, ýa-da Horezm türkmenleri Hywa häkimiyetine, Çärjew, Kerki, türkmenleri Buhara häkimine, Pendi, Mary, Tejen, Saragt, Ahal, Gyzylarbat türkmenleri Eýran, Hywa, Buhara hanlyklaryna, Etrek Gürgen türkmenleri bolsa Eýran, Hywa häkimlerine tabyn bolmagy mejbur

edilipdir. [7]

Syýasy galkynyş esasynda şol döwürde ähli türkmenleriň arasynda özbaşdaklyk, milli, ruhy medeniýetleriň garaşsyzlygy baradaky pikirleri rejeli ýoredipdirler.

Şol döwürde ähli türkmen halkynyň arasynda bolşy ýaly, Eýran türkmenleriniň arasynda hem köne ýazuwa her kim özi üçin öwrenip-ýazypdyr. Emma esasy okuw gurply maşgalalar üçin bolupdyr. Häzirki döwürde okuw-ýazuw diňe pars dilindedir.

XIX asyrdaky medeni-edebi esaslar barada aýdylanda, magaryf ýagdaylaryna aýratyn ser salmak gerek. Şol döwürde-de okuwlар arap-pars dilinde alnyp barylypdyr. Türkmen dili ünsden düşürilipdir. Mekdeplerde "Gurhan" arap dilinde ýat tutulypdyr, harplar öwredilenden soñ, yslam diliniň taglymatlary, däp-dessurlary ündelipdir. Esasan "Sopy Allaýar", "Rownakyl yslam" we dini hukuklar hakyndaky "Çar kitap" öwredilipdir. Maglumat we taglymat esasynda däl-de, eýsem pars we arap dillerine türgenleşmegiň hatyrasyna Nowaýynyň, Fuzulynyň, Hafyzyň we Bidiliň käbir eserleri-de okalypdyr. Beýle okuw düzgüni 2-nji jahan urşundan soñ Eýran patyşalygynyň ýörite düzgününe öwrülüyär.

Ikinji jahan urşydaky soňky bolan özgerişikler, umuman dünjä möçberinde bolşy ýaly, Eýranyň çäklerinde-de düýpli we esasy syýasy reformalar ABŞ-nyň prezidenti Riçard Niksonyň Eýranyň şasyna görkezmesi bilen ýerine ýetirilýär. Terbiye we okuw düzgüni bolsa, şol syýasatyň esasynda ýoredilip başlanýar.

[8]- [9]

Soňky 20 ýyllykda okuw düzgüni Fransiýanyň okuw sistemasy boýunça düzülýär. Emma Pählewiler dinastiýasynda bolşy ýaly häzirki döwre çenli hem türkmen dilinde hiç hili okuw ýola goýulmaýar. Sonda-da Eýran türkmenleri zamanyň çylşyrymly öwrümlerine garamazdan, ruhy medeniýetiň öz hakyky häsiyetini saklajak bolup alada edýär.

Orta Aziýada yslam dini agalyk ediji ideologiya bolan döwri käbir görünüklü alymlar we ýazyjylar döräp, meşhur ylmy merkezlerde öz döwrünüň progressiw bilimini alyp, türkmen sähralaryna dini taglymatlaryň täsirini hem yzygiderli ýetirip durupdyr.

Emma taryhy we ykdysady şertlere görä, halkyň köp bölegi beýle zatlary kabul etmäge taýýar bolmandyr. Şonuň üçin käbir ýagdaýlarda diňe biperwaý garalypdyr. Bu ýagdaý Ýewropa syýahatçylarynyň tiz gözüne ilipdir.

XIX asyryň birinji ýarymynda bu barada, A.Býorns şeýle ýazýar:

“Türkmenlerde metjit ýok. Olar öz namazlaryny garaöýde ýa-da açyk ýalazy ýerde okaýarlar. Olaryň mollasynyň sany köp däl, ruhanylara, umuman, az hormat goýulýar” [10]

XIX asyryň ikinji ýarymynda A. Wamberi hem bu ýagdaý barada şeýle ýazýar:

“Türkmenlerde diniň täsiri diňe aýratyn ýagdaýlarda ýüze çykýar. Fanatik Buharadan geçen din, köpleriň pikir edişi ýaly, olarda (türkmenlerde) onçakly täsirli däl.” [11]

Soňky döwürlerde halkyň ruhy baýlyklarynyň uly bölegi bolan ceper döredijilik (edebiýat, sungat) diýlen zady her hili ýollar bilen aradan aýyryp, assimilleşdiriljek bolunsa-da, şowinistik syýasatlar bu maksadyna ýetip bilmän gelýär. Gaýtam, 1979-njy ýıldan beýlæk halk edil özünü ýitirip tapan ýaly ýagdaýda, syýasy-medeni hereketleri güýçlendirip ugrady. Soňky 30 ýıldan bări Eýran türkmenleriniň arasynda, her näme-de bolsa, türkmen dilinde ýazylan käbir kitaplar çykyp başlady.

Magtymgulynyň goşgular diwany hazır üçünji gezek çap edildi. Şeýle hem soňky ýyllaryň dowamynda “Ýusup-Züleýha”, “Saýatly-Hemra”, “Zöhre-Tahyr”, “Misgingylyjyň diwany”, “Emir Hemze”, “Zeýnelarap”, “Mätäjiniň diwany”, “Görogly”, “Seýdi Hoja”, “Gül-Bilbil”, “Türkmen diliniň gysga sözlüğü”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Mirhaýdar Hoja we Mirsöýün Hoja”, «Mämmet şahyr we Meret şahyr»... ş.m kitaplar çykyp, halk arasynda höwes bilen okalyp gelinýär.

(dowamy bar)...